

UOT-811.512.162

Səhifə: 18-22

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.18>

*Nərgiz Hacıyeva,
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Sadıqova
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
dissertant*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NÜVƏ ENERJİSİ SAHƏSİNDƏ TERMİNLƏRİN İNGİLİS DİLİ ƏSASINDA FORMALAŞMASI

Açar sözlər: termin, terminologiya, atom energetikası, nüvə enerjisi, semantik üsul, morfoloji üsul, abreviatura, neologizm, alınma sözlər.

Ключевые слова: термин, терминология, атомная энергетика, ядерная энергия. Семантический способ, морфологический способ, аббревиатура, неологизм, заимствование слов.

Key words: term, terminology, atom electricity, nuclear energy, semantic way, morphological way, abbreviation, neologism, loanwords.

Dil elmin və texnikanın inkişafında, cəmiyyətin həyatında beynəlxalq əlaqələrin möhkəmlənməsində, xüsusən də nüvə enerjisi sahəsində mühüm rol oynayır. Dil dünya haqqında biliklərin mənimsənilməsi vasitəsi, insan şüurunun xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən daşıyıcıdır. Elm və ya digər bilik sahələrin geniş şəkildə işlənməsi yalnız dildə ifadə tapdıqda müəyyən elmi və ictimai reallıq əldə edir. Nüvə enerjisinin dili yüksək keyfiyyətli qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı anlaşma yaratmağa imkan verən peşəkar ünsiyyət vasitəsidir. Bu gün nüvə enerjisi sahəsində beynəlxalq təcrübənin mənimsənilməsi zərurəti müxtəlif ölkələrin mütəxəssisləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin uğurla əlaqələndirilməsinə imkan verən ümumi qəbul edilmiş termin və anlayışların sayını artırmağa yönəlmiş xüsusi məqsədlər üçün dilin işlənilməsi hazırlanması yolu ilə həll olunur. Əsasən müxtəlif lüğətlərdə xüsusi lüğətin inkişafı ilə asanlaşdırılır. Nüvə enerjisi elmlərin və texnologiyaların kəsişməsində yaranmışdır, buna görə də onun dilində eyni vaxtda digər terminoloji sistemlərdə istifadə olunan terminlər var: enerji texnologiyası, tibb, nüvə fizikası, hərbi işlər, ekologiya, kimya və s. S.Sadıqova yazır ki, “Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını-dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır” [2.s.31]. Nüvə energetikası sahəsində terminoloji sistem dedikdə, bu iş çərçivəsində mütəxəssislər tərəfindən seçilmiş və xüsusi yaradılmış söz və ifadələr əsasında sistemli şəkildə qurulmuş terminlər, habelə bu sahənin nəzəriyyəsinə təqdim etmək üçün başqa dillərdən götürülmüş terminlər də başa düşülür. Deməli, mənbə dildə olan terminə qarşılığı tapmaq yollarından biri də tərcümədir.

Terminlərin terminoloji sahədən çıxıb ünsiyyət sahəsinə daxil olmasıdır. Determinləşmə ilə yanaşı terminologiyada “reterminləşmə” anlayışı da istifadə olunur ki, bu təkrar terminləşmə anlamına gəlir. S.Sadıqova terminologiyada determinləşmə və reterminləşməyə münasibət bildirərkən göstərir ki, “terminologiyaya daxil olan terminlərin bir qismi müəyyən mühitdə ümumişlək səciyyəyə daşırsa da, bu mühitdən kənarında xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. ... Müxtəlif dillərin terminoloji sisteminin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Bu proses

dilin ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının zənginləşmə mənbələrindən biri kimi özünü göstərən dil hadisəsidir. Bu proses dilçilikdə reterminləşmə və determinləşmə adlanır» [1, s. 9].

Nüvə enerjisində terminin əmələgəlmə mexanizmləri.

Terminin əmələgəlmə sahəsində mexanizmlərinin tədqiqi dilçiliyin əsas vəzifələrindən biridir, baxmayaraq ki, bu məsələyə xeyli sayda işlər həsr edilmişdir.

Əksər dilçilər etiraf edirlər ki, terminlərin formalaşması təbii dil əsasında ən azı iki yolla həyata keçirilir:

1. Digər termin sistemlərinə daxil olan mövcud dil vahidləri arasından seçilə bilər.
2. Mövcud söz və ifadələr əsasında onun üçün nisbətən yeni tərifə yaradıla bilər

Bir çox tədqiqatçıların əsərlərini təhlil etsək, onları ümumiləşdirərək termin əmələgəlmə mexanizmlərinin ümumi təsnifatını verə bilərik.

1. Semantik (ümumi istifadə olunan bir dilin sözü və ya ifadəsinin termini kimi ona yeni məna verməklə istifadə etmək). Ən geniş yayılan hesab olunur;

2. Morfoloji (affiksasiya, birləşmə yolu ilə yeni terminin yaradılması);

3. Sintaktik (terminoloji ifadələrin əmələ gəlməsi). Xüsusilə, xüsusi bilik sahələri üçün effektiv hesab olunur;

4. Alınma sözlər və ifadələr:

- ümumi istifadə edilən leksikadan və digər termin sistemlərindən;

- digər dillərdən, xüsusən də bu dil vahidləri beynəlxalq səviyyədə tanınırsa;

5. Neologizmlərin formalaşması (əvvəllər mövcud olmayan söz və sözbirləşmələri);

6. Abbreviaturaların yaradılması;

Bu üsul dildə əvvəllər mövcud olan sözlərin mənasının dəyişdirilməsindən ibarətdir: xarici termin elementlərinin alınması, sözün ümumi işlənən mənasının terminə keçməsi, sözlərin sistemlər arasına alınması. Semantik şəkildə formalaşan terminlər həm ümumi, həm də xüsusi məna daşıya bilər.

Termin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki ola bilər. Semasioloji terminşünaslıq “mənanın sıralanması, terminlərin semantikasi ilə bağlı terminologiyanın normallaşdırılmasının bir və ya iki əsas aspektinin terminlərin unifikasiyası üzrə praktiki işin nəzəri əsasıdır” [3]. Termin semantikasının öyrənilməsi zərurəti onun özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Xüsusi anlayışın adı kimi istifadə olunmaq üçün leksik vahidə konseptual məna verilir, leksik məna, müvafiq linqvistik mənanın üzərinə qoyulan terminoloji məna verilir. Beləliklə, terminin semantikasi sözün semantikasından fərqli olaraq, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan leksik və konseptual mənalar məcmusudur. İlk növbədə metaforik köçürmə mexanizminə əsaslanan semantik termin formalaşmasına misal olaraq eramızdan əvvəl V əsrə aid girişi göstərmək olar. Demokrit "atom" termini yunanca “atomos” - bölünməz sözündən olan maddəni təşkil edən ən kiçik hissəciklərə istinad edir.

Termin öyrənilməsinə semasioloji yanaşma bəzi çatışmazlıqlara səbəb ola bilər. Terminoloji sənəd tərtib edərkən semantika baxımından terminin hərtərəfli təhlilini aparmaq lazımdır.

Morfoloji üsul sözün yaranmasının ən effektiv yollarından biridir. Bu üsul qısalığı və yığcamlığı saxlamaqla, termin şəklinə anlayışın mahiyyətinin daha yüksək dərəcədə əks olunmasına nail olmağa imkan verir ki, bu da öz növbəsində affiksiyanın köməyi ilə kök əsasında formalaşır. Affiksasiya söz kökünə prefiks və şəkilçilər əlavə etməklə yeni sözlərin yaranma üsuludur.

Nüvə enerjisi terminologiyasında ən effektiv prefikslərə aşağıdakılar daxildir:

pre- ondan əvvəl olanı göstərir; (preligment- öncədən quraşdırılma; preanalysis-öncədən təhlil; precomputed- öncədən əvvəlcədən hesablanmış); de- əks proseslər, azad edilmə, aradan qaldırma, məsafə (deflation- sıranı aşağı salmaq; decontamination- deaktivasiya; degassing - qazsızlaşdırma) mənalarında işlənir.

inter- arasında -qarşılıqlı (intermediate storage - aralıq saxlama; interatomic - atomlararası; intercard spacing- modullar arasında məsafə);

trans-bir şey vasitəsilə hərəkət (transient stripe-keçid zolaqları; - transition capacitance – baryer tutumu; transuranium waste - transuran tullantıları); un- bəzi hallarda hərəkətin tərsinə

dəyişdirilməsi, şəxs və ya iştirakçılarla isə “inkar” mənasını verir (unattended station - nəzarətsiz stansiya; unauthorized – icazəsiz əməliyyat; unbalanced bridge - balanssız körpü); re- təkrar hərəkətlər; yenidən (reaction-reaksiya; reflector- reflektor; reclaim- bərpa resursu) pro- əvəzində-; əvəzədiçi (proportion-nisbət; pronuclear-nüvəli; probing- zondlama); non-bir şeyin inkar edilməməsi və ya olmaması (nonbridging- üst-üstə düşməyən; noncollinear structure- kollinear olmayan quruluş; nonconductor - izolyator); mis- nasazlığı, xətanı göstərir (miscalculation - hesablama səhv; mismatched filter - uyğunsuz filtr; misfire –atlayan atəş; misfit dislocation - uyğunsuzluq dislokasiyası); ex- “əvvəlki”, “keçmiş” mənasında tire vasitəsilə sözlə yazılır, “kənarda”, “arxada” mənasında birlikdə yazılır (exactness-dəqiqlik; exceed- aşmaq; exceedingly- həddindən artıq; exceed capacity check- daşqın nəzarəti); ndis- sözünə mənfi və ya əks mənə verir (disaster situation - fəvqəladə vəziyyət; disbursement - , xərclər; discharge rate- boşalma dərəcəsi).

İngilis dilində formalaşan terminlər çox vaxt sintaktik şəkildə yaradılır, həmçinin ingilis terminoloji ifadələrində ikinci komponent əsas sayılır və isimlə ifadə olunur.

Noun+noun: prepozitiv tərif funksiyasında isim olan atributiv ifadələr: action level (fəaliyyət səviyyəsi), configuration management (konfiqurasiyanın idarə edilməsi), criticality accident- (kritik qəza), dose constraint (doza məhdudluğu), end state (son vəziyyət), gap release (boşluq intervalı).

Adjective+noun: prepozitiv tərif funksiyasında sifət olan atributiv terminoloji ifadələr: licensing basis-lisenzialaşdırma əsası, corrective maintenance- korrektə xidmət, periodic maintenance- dövrü xidmət, planned maintenance- planlaşdırılmış xidmət, near miss-qeyri dəqiq, observed cause- müşahidə edilən səbəb.

Noun+preposition+noun: əsas söz isimlə ifadə olunur, onunla köməkçi söz arasında ön söz olur: facilities and activities-qurğular və fəaliyyətlər, member of the public- ictimaiyyətin üzvü. Azərbaycan dilində terminoloji birləşmələri ilə müqayisədə ingilis terminləri nadir hallarda üç və dörd komponentli leksemlər yaradır. Bunlara mütəmadi olaraq rast gəlmək olur.

Adjective+noun+noun: ilk iki element üçüncüyə tabedir və bununla da terminin tərifini daraldır: periodic safety review- dövrü təhlükəsizlik yoxlaması, ultimate heat sink- son istilik qəbulədiçisi, ambient dose equivalent- ətraf mühitin doza ekvivalenti.

Noun+adjective+noun: sifət termini tamamlayır, onun mənasını aydınlaşdırır və müəyyən edir: radionuclides of natural origin- təbii mənşəli radionuklidlər.

Adjective+noun+noun+noun: çox vaxt dördkomponentli terminlər ikikomponentli terminlərin birləşməsinin əsasında formalaşır. Əsas komponent müəyyən edilmiş son vəziyyəti tutur: additive risk -projection model-, əlavə risk-proyeksiya modeli multiplicative risk- projection model.

Bugünkü gündə dilin inkişafının əsas yollarından biri alınma sözlərdir. “Alınma” termininin özü çox mənalara malikdir. Bu, həm sözlərin, qrammatik quruluşların, morfoloqların, fonemlərin bir dildən digər dilə keçməsi prosesi və nəticəsidir.

Alınma sözlərin səbəbləri ekstralingvistik və linqvistik ola bilər. Belə görünür ki, ekstralingvistik səbəblərdən aşağıdakı üçü terminoloji alınma üçün ən böyük əhəmiyyəti kəsb edir: müəyyən bir dili öyrənməyə marağın artması, mənbə dilin nüfuzu (bu, bir çox dillərin bir və digər dillərdən sözün alınmağına və beynəlmilətçiliklərin yaranmasına gətirib çıxarır), müxtəlif dillərdə danışan ölkələrin şifahi və ya yazılı təmaslarının olması və yeni sözü qəbul edən sosial təbəqələrin dil mədəniyyətinin şərtləridir. Ana dilində yoxluğun linqvistik təbiətinin amillərinə aşağıdakılar daxildir: sözün yeni anlayış üçün ekvivalentliyi, təsviri ifadə əvəzinə bir alınma sözdən istifadə etmək meyl, ana dilində omonimiya və çoxmənalılıq aradan qaldırmaq istəyi; uyğun mənanı təfərrüatlandırmaq zərurəti, orijinal terminlərdən törəmələrin əmələ gəlməsinin mümkünsüzlüyü. Buna görə də termin sistemlərinə müxtəlif sahələrdən götürülmüş çoxlu terminlər daxildir. Məsələn, nüvə enerjisinin əsas anlayışlarından biri olan “reactor” (reaktor) hələ orta əsrlərdə fəal şəkildə istifadə olunurdu, yalnız o zamanlar onun mənası kimyəvi qab kimi gedirdi, harda ki, kimyadarlar öz təcrübələrini qururdular. Kimyadardan bu termin klassik kimyaya, sonra nüvə fizikasına və atom enerjisinə keçid aldı. “In-depth protection” (dərindən müdafiə) termini nüvə enerjisi sənayesinə

hərbi işlərdən, həmçinin “emergency preparedness” (qəzaya qarşı hazırlıq), “early notification” (təcili bildiriş) və bir çox başqa sözlər gəlmişdi.

Yuxarıdakı misalda alınma ilə bağlı xüsusi məfhumların irəli sürülməsi üsulu, nəticədə alıcının dilində həm söz, həm də terminoloji ifadə formasına malik olan terminoloji vahidlər meydana çıxır.

Neologizmlər (yunan dilindən Neos-yeni, logos-söz) ictimai həyatın inkişafı və yeni anlayışların yaranması ilə əlaqədar dildə yaranan yeni sözlərdir. İndiki mərhələdə atom enerjisi sahəsində ən populyar neologizm Fukusima qəzasından sonra yaranan “stress-testlər” terminidir. Bu termin ilk dəfə rəsmi səviyyədə Avropa Birliyi Şurasının Fukusima qəzasından sonra bəyanatda da qeyd olunmuşdur ki: “Avropa İttifaqının nüvə stansiyalarının bütün ölkələrinin təhlükəsizliyinə yenidən baxmaq lazımdır, stress testlərindən istifadə etməklə hərtərəfli risk qiymətləndirilməlidir.” “Stress testlərinin aparılması üçün spesifikasiyalar” sənədində aşağıdakı tərif verilir: “Stress testi atom elektrik stansiyalarının etibarlılıq hədlərinin yenidən qiymətləndirilməsidir. Fukusima AES-də baş verən hadisələrə görə: Atom Elektrik Stansiyasının təhlükəsizlik funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyətinə təsir edən və ağır qəzaya səbəb olan eksperimental ekoloji təsirlərdir . [5]

Geniş mənada dilçilikdə abbreviatura dedikdə sözlərin ilk hərflərlə ixtisarı, təqdimatı başa düşülür. “Abbreviatura”, “qısaldılmış söz”, “ixtisar”, “ixtisar leksemi” anlayışı altında ən çox “leksik abbreviasiya” başa düşülür. Bu, sözün və ya dilin lüğət tərkibinin elementi kimi ayrıca leksemin xüsusiyyətlərini daşıyan sabit söz birləşməsinin qısaldılması ilə yaranan isimdir. N.N. Rakitina siyasi diskursda abbreviaturaların fəaliyyətinə dair dissertasiya işində “abbreviatura” anlayışına belə tərif verir: “Abbreviatura sözün statusu ilə ikinci dərəcəli nominasiya vahidlərinin yaradılması prosesidir. Motivasiya mənbəyinin hər hansı xətti hissələrinin kəsilməsindən ibarətdir və bu, öz formasında orijinal motivasiya vahidinin komponentlərinin hər hansı bir hissəsini və ya hissələrini əks etdirən belə bir sözün görünüşü ilə nəticələnir. Belə bir prosesin təsirli vahidi abbreviatura və ya abbreviatura vahidi adlanır” [4]. Abbreviasiyanın nəticəsində yaranan söz və söz birləşməsi ilə müxtəlif münasibətlərdə dayana bilən yeni abbreviatura yaranır. Bu baxımdan müxtəlif abbreviatura modelləri və abbreviatura növləri fərqləndirilir. Bu iki terminə münasibətdə abbreviatura termini ümumidir: həm prosesi, həm də onun nəticəsini ifadə edə bilər.

Nəticə: Beləliklə, nüvə enerjisi terminologiyası sistemində yuxarıda təsvir olunan altı termin əməlgəlmə mexanizmlərinin hamısından istifadə olunur ki, bu da verilən misallarla aydın şəkildə təsdiqlənir. Bu mexanizmlərin qarşılıqlı təsirinin xarakteri, eləcə də onlardan hansının üstünlük təşkil etməsi məsələsi sonrakı araşdırmamızın mövzudur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Sadıqova S. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər// Terminologiya məsələləri - Bakı: Elm, 2010- s.5-11
2. Sadıqova S. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. Bakı, Avropa, 2016, 396 s.
3. Мягкого Е.Ю., Пегов С.В. Основные механизмы терминообразования в атомной энергетике // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия Лингвистика и педагогика.-2014.
4. Ракитина Н.Н. Лингвокультурологические аспекты функционирования аббревиатур в политическом дискурсе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Челябинск, 2007. [Rakitina N.N. Lingvokulturologicheskie aspekty funkcionirovaniya abbreviatur v politicheskom diskurse: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. — Chelyabinsk, 2007.]
5. <https://www.dw.com/a-15087470>.

Azərbaycan dilində nüvə enerjisi sahəsində terminlərin ingilis dili əsasında formalaşması

Xülasə

Terminoloji mənalər nüvə terminologiyası sahəsində hər il yeni söz və söz birləşmələri ilə zənginləşir. Əsas və rəsmi mənbə AEBA-nın lüğətidir, burada rəsmi dillərdən biri ingilis dilidir,

onun əsasında leksikona yeni mənalar və anlayışlar qəbul edilir. Buna görə də məqalə ingilis dilinin materialı əsasında nüvə enerjisi sahəsində terminlərin əmələ gəlməsi mexanizmlərinin tədqiqinin nəticələrini təqdim edilmişdir. Termin birləşmələrinin semantik, morfoloji, sintaktik, alınma sözlər, neologizmlərin formalaşması və abreviaturaların kimi üsullarla təhlili aparılmışdır, altı əsas mexanizm çıxarılmışdır və buna uyğun olaraq nüvə texnologiyası və energetika sahəsində yeni termin və anlayışlar formalaşdır.

*Nargiz Gadjieva,
Nigar Sadıqova*

Терминообразование области ядерной энергетики в азербайджанском языке на основе английского языка

Резюме

Терминологические значения в отрасли ядерных технологий ежегодно обогащаются новыми словами и словосочетаниями. Основой и официальным источником является глоссарии МАГАТЭ, где одним из официальных языков является английский язык, на базе которого принимаются в лексикон новые значения и понятия. Поэтому в работе представлены результаты исследования механизмов терминообразования в области атомной энергетики на материале английского языка. Проведен анализ классификаций терминообразований, выведены шесть основных механизмов, таких как семантический, морфологический, синтаксический, заимствование слов, образование неологизмов и создание аббревиатур, согласно которым формируются новые термины и понятия в области ядерных технологий и энергетики.

*Nargiz Hacıyeva,
Nigar Sadıqova*

Terminology in the field of nuclear energy in the Azerbaijani language based on English

Summary

Terminological meanings in the nuclear technology industry are annually enriched with new words and phrases. The basis and official source is the IAEA glossary, where one of the official languages is English, on the basis of which new meanings and concepts are accepted into the vocabulary. Therefore, the work presented in the results of a study of the mechanisms of term formation in the field of nuclear energy based on the material of English language. An analysis of the classifications of term formations was carried out, six main mechanisms were derived, such as semantic, morphological, syntactic, loanwords, the formation of neologisms and the creation of abbreviations, according to which new terms and concepts are formed in the field of nuclear technology and energy.

Çapa tövsiyə edən: *AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *dos. S.Novruzova*
 dos. V.Abdullayeva-Nəbiyeva